

---

---

*Е. Мельник*  
(*м. Кам'янець-Подільський*)

## **УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА В ПЕРІОД ДЕНІКІНСЬКОЇ НАВАЛИ У ВЕРЕСЕНІ-ГРУДНІ 1919 р. (ДО ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ)**

Порушена проблема ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Зокрема в українській радянській історіографії діяльність Товариства шкільної освіти у період денікінської окупації України (вересень - грудень 1919 р.) замовчувалася або висвітлювалася дуже упереджено. А в національно-демократичній історіографії знайшли відображення тільки окремі аспекти зазначеної теми у дослідженнях українських істориків (С. Постернак <sup>1</sup>, О. Доценко <sup>2</sup>, С. Сірополко <sup>3</sup>, Л. Потапова <sup>4</sup>, А. Процик <sup>5</sup>, Е. Мельник <sup>6</sup>).

Мета даної статті — показати, що український національно-освітній рух підтримували широкі маси суспільства, а також громадські організації, зокрема Товариство шкільної освіти. Наскільки цей рух був міцний, свідчать події періоду панування денікінщини в краї.

У другій половині 1919р. в Україні склалася надзвичайно складна воєнно-політична обстановка, що характеризувалася початком боротьби за володіння її територією між білогвардійськими й більшовицькими військами. Нові спроби поліпшити своє становище і прорватися в центральні райони України робила також армія УНР.

30 серпня 1919 р. Червона Армія без бою залишила Київ. Майже одночасно у місто ввійшли українське військо, очолюване генералом Кревсом, та білогвардійці, якими командував генерал Бредов. Спроби українців порозумітися з денікінцями проти спільного ворога - більшовиків - не увінчалися успіхом. Білогвардійці прагнули відновити “єдину й неділиму Росію” і не погоджувалися ні на які поступки. Кревс вимушений був підписати угоду про відступ з Києва до Василькова. Через деякий час між українськими та білогвардійськими військами розгорнулися воєнні дії <sup>7</sup>. В зв'язку з цим денікінська газета “Голос Юга” писала: “В самом основном вопросе своей политики “украинцы” продолжают отстаивать совершенно неприемлемую ни для одной русской партии точку зрения - они не хотят слышать не только об автономии, но и о федерации и с фанатическим упрямством продолжают отстаивать идею независимости “Украины”, т. е. со включением в неё всей гетманской “Украинской державы” и вдобавок Крыма, Кубани и Галиции. Русскому населению этой территории они в своих мечтах великодушно соглашаются предоставить права национально-персональной автономии” <sup>8</sup>.

Отже, керівники “білої гвардії” не сприймали будь-яких “сепаратистських” проявів, не визнавали державних утворень, що виникли на уламках Російської імперії. Армія Денікіна, незважаючи на загрозу спільного ворога, поставила собі за головну мету знищити передусім самостійність УНР, проти якої боролися і більшовики.

З вересня до половини грудня 1919 р. тривала білогвардійська



окупація майже всієї території України, що зокрема тяжко відбилася на освітній справі. Всюди було відновлено старий царський адміністративний апарат губернаторів, справників й урядників, а управління краєм здійснювалося генералом Денікіним через так звану Особливу нараду, фундаторами якої стали відомий імперський глашатай, видавець заперк-лої про монархістської газети “Киевлянин” В. Шульгін та генерал Драгомиров <sup>9</sup>. “Це були, – за словами відомого українського політичного діяча О. Доценка, – могильники для української державності, це були заправили терору над українським народом і нищення української культури і освіти, а генерали Слащови, Май-Маєвські, Осипови, Шатілови, Бредови, Ніпеніки й ін. були їх слухняними виконавцями” <sup>10</sup>.

Україну за білогвардійської окупації було поділено на три області: Київську, Харківську та Новоросійську (з центром в Одесі), а на чолі останніх поставлено головнокомандувачів з диктаторськими правами <sup>11</sup>. Поновився національний гніт. “Добровольці, зруйнувавши добробут українського селянства, взялися за знищення культурних багатств і в озвірілій люті, бажаючи раз і назавжди припинити український рух, розпочали похід проти української школи й мови” <sup>12</sup>, – відзначав О. Доценко.

У друкованій відозві “К населению Малороссии” А. Денікіна російська мова оголошувалася державною, вживаною в усіх урядових установах та державних навчальних закладах. Водночас для бажаючих дозволялося вживання місцевої, “малоросійської” мови у приватних школах, в установах регіонального самоврядування і місцевих судах <sup>13</sup>. Звернення це адресувалося насамперед селянам, а також аполітичним, консервативним дрібним землевласникам, які, на думку білих, були глибоко віддані місцевим традиціям та мові, але не симпатизували боротьбі українського народу за незалежність <sup>14</sup>. Проте невдовзі головнокомандуючий Полтавською, Катеринославською й Харківською губерніями генерал Май-Маєвський видав “Основные положения, принятые Особым совещанием по вопросу об украинских школах” (наказ № 22), якими заборонялося викладання національної мови в останніх <sup>15</sup>.

У розмові із співробітниками часописів попечитель Харківського шкільного округу С. Білінов, який повернувся 5 серпня 1919 р. зі службової подорожі до Катеринодара (де тоді перебувала білогвардійська ставка), заявив, що з постанов, які виробила Особлива нарада, відомо, що українські гімназії можуть існувати тільки як приватні установи і прав на допомогу з боку уряду не мають. Особи, котрі скінчили гімназію для дорослих, для одержання атестатів повинні скласти іспити в спеціальному Комітеті шкільного округу, діяльність якого має розпочатися з 20 серпня того ж року. Крім того, всі установи, що раніше віддали навчальним закладам у різних інстанціях, тепер підпорядковуватимуться тільки Міністерству освіти <sup>16</sup>. 1 листопада 1919 р. попечитель Київського шкільного округу Ректор Київського університету св. Володимира проф. Є. Спекторський видав циркуляр, де йшлося про розпорядження генерала Денікіна про переведення всіх українських навчальних закладів на утримання приватних осіб та товариств <sup>17</sup>. Отже, відновлення



дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти позбавляло гімназії з “малоросійською мовою навчання” фінансової підтримки держави, відносячи їх до категорії приватних. Російськомовні ж школи перебували на державному утриманні. Такі самі вказівки було дано й земствам. Скасовувалося викладання українознавчих предметів (історія та географія України, українська література і мова) як шкідливі й зайві. Спеціальним розпорядженням Особливої наради було наказано познімати у всіх установах портрети Т. Шевченка<sup>18</sup>. Нависла також загроза над помешканнями українських гімназій, зокрема в Києві. Так, незважаючи на те, що 2-га гімназія виявилася єдиним українським закладом, яка користувалася, за згодою 2-ї російської гімназії, колишнім інтернатом останньої та мала 11 кімнат її приміщення, за розпорядженням Київського шкільного округу, передавалися Технічній школі інженера Кобелева, для якої потрібно було тільки 4 класних кімнати. Проте всі спроби адміністрації гімназії переконати останнього у тому, що руйнувати життя цілого закладу не варто і що потрібні йому кілька кімнат можна знайти в іншому будинку, він категорично відмовився не займати приміщення<sup>19</sup>.

Опинилася на вулиці також 1-а державна українська гімназія ім. І. Котляревського у Полтаві, виселена білогвардійськими властями з власного приміщення, де розмістили дитячий притулок<sup>20</sup>.

Водночас закривалися й інші навчальні заклади в Україні. Зокрема у селі під Фастовом денікінці розігнали учнів і вчителів народної двокласної школи, а одного з останніх заарештували тільки за те, що навчання так провадилося національною мовою. Становище українських педагогів у захоплених білогвардійцями місцевостях було жахливе. Багато з них вимушені були зрікатися завідування навчальними закладами. Водночас на їхні місця власті призначали російських учителів-біженців<sup>21</sup>.

Безпідставний поділ шкіл на безправні недержавні українські та повноправні державні російські денікінськими властями призвів до надзвичайно важкого матеріального стану перших. У так, газета “Слово” писала про одну такий середній навчальний заклад, який містився під спільним дахом з російським: “Поспішають до школи учні - одні тільки з книжками, другі з книжками під одною, з полінами дров під другою пахвою. Перші – учні державної, повноправної російської гімназії, другі – приватної, безправної української гімназії. По постанові батьківського комітету несуть, крім книжок, ще й дрова до школи для опалення. Надходить посиніле від холоду, перемерзле дівчатко – років біля десяти, мабуть із підготовчої групи або першого класу. В одній руці книжки, у другій два здорові поліна дров. То одне, то друге випадає із неслухняних рученят. Підніме дівчатко книжки – випадають дрова, підніме дрова – випадають книжки. Дивиться на це учень державної гімназії, років біля п'ятнадцяти і, замість допомоги, сміється-регочеться із дівчинки: так їй і треба мазепинці-сепаратистці. Сльози образи бризнули з очей дитини. Напружила всі сили, стиснула під одною пахвою книжки, під другою дрова і пішла далі під дружний регіт юрби хлопців”<sup>22</sup>. Часопис робить висновок, що українська школа має витримати іспит,



чи здатна вона до життя та чи заслуговує на власні права, як сказав про це попечитель Київського шкільного округу Є. Спекторський. Треба визнати, підкреслювала газета, що у зазначеному вище яскравому випадку вона склала його в особі учениці блискуче <sup>23</sup>.

Не обійшла денікінська влада і таке досить важливе питання, як управління освітою. За її розпорядженням, було відновлено шкільні округи на території України. Так, Новоросійське управління очолив І. Малінін, який до революції був куратором відповідного Одеського округу, а після ліквідації останнього обраний комісаром від російського вчительства м. Одеси. За Гетьманщини його знову було призначено куратором округу. На цій посаді він уславився скасуванням закону про обов'язкове викладання української мови й літератури, а також українознавства у середніх навчальних закладах, замість яких було запроваджене необов'язкове вивчення “народної малоруської мови” <sup>24</sup>.

Куратором Київського шкільного округу було призначено, як уже відзначалося, Є. Спекторського, помічниками його – Базаревича і Ліперовського. Тимчасово з його складу вилучено Полтавську губернію, а всі інші залишалися в складі Київського шкільного округу. Окружними інспекторами останнього стали З. Архимович, І. Троцький, Г. Чирков (колишні члени “Союзу російських учителів”) <sup>25</sup>. Крім того, згідно з тимчасовим підпорядкуванням Подільської губернії Новоросійській області, всі розпорядження по освіті виходили від попечителя Одеського шкільного округу. У зв'язку із зазначеними змінами в управлінні освітою, до Вінниці для організації роботи приїхала спеціальна комісія. До її складу входили представник профспілки, директори гімназій і директори народних навчальних закладів. Харківський шкільний округ очолив, попечитель С. Блінов <sup>26</sup>.

У досліджуваній період було відновлено всі типи навчальних закладів, а також посади інспекторів та директорів, які мали призначати вчителів. Поновлено зокрема інспекторів народних училищ Полтавської губернії: Золотоніського повіту – М. Шейка, Костянтиноградського – В. Орешкіна, Лубенського – П. Жижеріна, Переяславського – Ф. Букшованого, Роменського – М. Білогрудя і Хорольського – І. Давидовського <sup>27</sup>.

Особо уповноваженим у справах фінансів білогвардійських властей став Б. Матусевич. На прохання навчально-окружного Управління було виділено в розпорядження попечителя Київського шкільного округу 1 500 000 крб позички для проведення невідкладного ремонту міських російських середніх учбових закладів. Начальникам останніх запропоновано було до 16 вересня 1919 р. подати в Управління підготовлений для цього кошторис. Розподіл цих коштів округ передбачав зробити найближчим часом <sup>28</sup>. Як бачимо, з приходом денікінців російська школа підтримувалася на державному рівні. Водночас українська школа та освіта були оголошені приватною справою і позбавлені державної підтримки. У той же час не заборонялося утримувати єврейські, польські й інші національні навчальні заклади, а призначені українською владою директори, начальники та вчителі були звільнені <sup>29</sup>. У зв'язку з цим



О.Доценко відзначав: “З захопленням Києва денікіяда набрала ще виразнішого чорносотенного обличчя і поруч з реакційним придушенням здобутків революції, розпочався похід проти того, що носило український характер: всі здобутки українського народу, які він осягнув у революційній хвилі, були відразу знищені, замкнено всі українські школи, палилися українські книжки і підручники, кооперативи розігнано й пограбовано. Протестуючих розстріляно”<sup>30</sup>. Заходи по руйнації національної школи з боку білогвардійських властей призвели до гострої опозиції щодо них з боку населення.

Всі українські культурно-просвітницькі організації, незважаючи на те, що вони були відірвані від державно-політичного центру, але зв'язані з ним ідейно, та проявляючи активно власну ініціативу, почали боротьбу з денікінщиною та її прибічниками. Зокрема такі організації, як Товариство шкільної освіти, Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки, Рада товариства “Просвіта”, Українське наукове товариство, Рада Товариства допомоги літературі, науці й штуці після оголошення наказу № 22 Май-Маєвським подали до білогвардійської влади “Меморандум” у питанні української освіти, в якому засудили насильницькі дії щодо останньої<sup>31</sup>. Особливо велику роль у боротьбі проти денікінської влади відіграло Товариство шкільної освіти, яке відновило свою діяльність. На його загальних зборах, що відбулися 6 вересня 1919 р., було обрано нову Раду, до складу якої ввійшли А. Лещенко, П. Стебницький, О. Дорошкевич, С. Єфремов, Я.Чепіга, Ф. Сушицький, М. Зеров. У відозві Товариства до громадянства наголошувалося, що, приступаючи до праці, воно вірить, що на замах позбавити українців елементарних людських прав “народ дасть ту відповідь, якої від нього вимагають національна честь і високе почуття своїх обов'язків”<sup>32</sup>. Товариство звернулося до всього вчительства України із закликом спокійно приступити до роботи й твердо стояти на стороні інтересів рідної освіти<sup>33</sup>. Крім того, вбачаючи небезпеку, що загрожувала українським навчальним закладам з боку денікінщини. Рада Товариства шкільної освіти у жовтні 1919 р. звернулася з такою відозвою до громадянства України: “Громадяни! Українському народові загрожує небезпека знов зостатись без національної школи. З наказу влади наука може викладатись українською мовою тільки по приватним школам, а на державний кошт навчання на Україні буде вестись виключно російською мовою. Всі українські школи – від нижчої до вищої, які Україна встигла закласти протягом останніх двох років, опинились, таким чином, без ґрунту, без засобів до продовження своєї просвітньої праці. Але ж коли держава зреклася вести шкільну справу, то за покинуте діло державою повинно взятись громадянство. І ми віримо, що українське громадянство не попустить, щоб народна освіта на Україні знов занепала, щоб наш народ знов здобував собі освіту значно тернистим шляхом, через чужомовну школу...”<sup>34</sup>.

Закінчувалася відозва переконанням: громадянство України повинно взяти національну освіту під свою охорону та опіку. Потреби українських шкіл повинні бути забезпечені від занепаду громадськими коштом і роботою<sup>35</sup>.



Рада Товариства шкільної освіти запевняла громадянство в тому, що останнє вже взяло на себе організацію допомоги навчальним закладам. З цією метою воно розпочало збирання пожертв, з яких складатиметься спеціальний освітній фонд. “Коштів треба дуже великих, - наголошувало Товариство шкільної освіти, – але свідоме громадянство не повинно перед цим спинитись. Хто не може дати багато, нехай дає хоч трохи. Коли не стає засобів на одноразову жертву, призначте щомісячне відчислення з вашого заробітку. Коли й на це спромогтись трудно, улаштуйте на користь шкільного фонду концерти, вечірки, лотереї тощо, організуйте комітети для зібрання грошей на школи, використовуйте всі інші способи, які виробила практика благодійних інституцій”<sup>36</sup>.

Велику роль Товариства у керівництві українськими навчальними закладами в той час відзначав С. Сірополко: “У цей час Товариство шкільної освіти в Києві взяло в свої руки керму упослідженої української школи й фінансування її тими коштами, які збирало через заклики до всіх верств українського народу”<sup>37</sup>.

Товариство доклало багато зусиль до того, щоб “легалізувати” національні навчальні заклади. Це пояснюється тим, що білогвардійський уряд, як уже зазначалося, скасував усі постанови, видані після 25-го жовтня 1917 р. Цим самим більшість українських шкіл були позбавлені юридичної бази для свого існування – опинилися без “прав”, без ґрунту з погляду денікінських властей. Але навіть ті українські навчальні заклади, що не підлягали цьому розпорядженню, наприклад, 2-а та 3-я київські гімназії, що їх було відкрито ще з наказу Тимчасового уряду, все ж не відчували іншого ставлення з боку білогвардійців та їх київських прибічників. Той факт, що школи були “українські”, це вже позбавляло їх будь-якої підтримки з боку російської влади. Отже, першим завданням Товариства стало “легалізувати” навчальні заклади, знайти їм юридичного “хазяїна”, згідно з діючим законом від 1-го липня 1914 р., і тоді вже дбати про кошти, педагогічний склад, учнів, помешкання, майно тощо.

Водночас усі асигнування на потреби української школи вважалися тільки позичкою, бо Товариство сподівалося одержати в тій чи іншій формі наказ про фінансування національних навчальних закладів денікінськими властями. Власне, він, зрештою, й вийшов 20 вересня 1919 р. у такій редакції: “В виду возникших сомнений относительно права получения пособий из казны и общественных учреждений учебными заведениями с преподаванием на малорусском языке. Управление народного просвещения при Особом совещании разъяснило, что все школы с преподаванием на малорусском языке признаются существующими в качестве частных учебных заведений. Они могут получить пособия из казны в порядке, предусмотренном отделом IV вводного к штатам закона 4-го июля 1919 г. и от общественных учреждений в порядке ст. 30 правил 1-го июля 1914 года...”<sup>38</sup>.

Проте це розпорядження, як і багато інших, не виконувалося. Тому всі зусилля Товариства були спрямовані на боротьбу з місцевою освітянською владою, очолюваною попечителем шкільного округу професором Є. Спекторським, для того, щоб примусити її виконувати накази білогвардійського ростовського уряду.



12 жовтня 1919 р. представники Товариства з метою розв'язання проблеми українських навчальних закладів відвідали попечителя Київського шкільного округу проф. Є. Спекторського. В розмові з останніми попечитель ознайомив їх з думкою офіційних ростовських кіл на майбутнє нижньої, початкової української школи, відзначивши, що вона може користуватися рідною мовою як “підсобною” (допоміжною). Це не буде національний заклад, наголосив Є. Спекторський, але фактично там існуватиме українська мова викладання, особливо спочатку. Щодо вищої початкової та середньої освіти, то всі розпорядження влади залишаються у силі. Українські середні школи тепер, власне, юридичне не існують, і влада могла б їх позакривати, як цього вимагають деякі кола громадянства. Щоб вони існували юридичне, необхідно їх відкрити в “законному порядку”, згідно з “правилами” від 1 липня 1914 р.

У справі про “права” навчальних закладів попечитель наголосив на тому, що він взагалі не чинитиме жодних перешкод українським (“или малорусским - дело не в названии”) школам та докладе всіх зусиль, аби протягом місяця всі останні одержали повні права. Але до цього мають підготуватися самі навчальні заклади, бо перед розв'язанням питання про права школи підлягатимуть всесторонній ревізії (не ростовській, яку пощастило обминути попечителю під час розмови з представниками властей, а місцевій, окружній). Треба також викинути з шкіл будь-який “самостійницький дух”, оскільки він виявляється в книжках, загальному їх напрямі, а також “почистити” персонал, позбавивши його відомих, самостійників. “Я не хочу грати ролі жандарма, – додав Є. Спекторський, – не хочу руйнувати українські школи, і гадаю, що найкраще це виконаєте ви самі”<sup>39</sup>.

У зв'язку з цим С.Постернак відзначав: “Як висловився попечитель Київського шкільного округу, влада робить експеримент, чи дійсно українська школа й культура мають корені в українському народі. У дійсності ж це був справжній похід проти української школи й української культури, тільки тепер і влада прилучилася до антиукраїнського фронту. Саму назву “Україна”, “український” було замінено на урядову назву “Малороссия”, “малороссийский язык”<sup>40</sup>.

Підтвердженням цього може бути той факт, що 15 жовтня 1919 р. рада Товариства шкільної освіти подала до керівництва округу прохання про відкриття 3-х приватних гімназій (одну – ім. Т. Шевченка, другу – імені Кирило-Мефодіївського братства й третю м ім. І. Стешенка), 2-х нижчих, початкових шкіл та 1-ї вчительської семінарії. В проханні було зазначено помешкання існуючих українських навчальних закладів і наголошено, що програми їх будуть пристосовані до відповідних російських державних. Проте, коли представники Товариства прибули до Є. Спекторського 19-го жовтня, щоб довідатися про долю свого прохання, то з'ясувалося, що попечительська рада на своєму засіданні 17-го жовтня 1919 р. не задовольнила їх прохання через деякі формальні мотиви. Зокрема воно було написано українською мовою, а у декларації генерала Денікіна нічого не сказано про право подавати прохання останнього, і попечитель не захотів створювати з цього прецеденту, бо



“над ним є ще старші“. Не бажаючи образити українців поверненням прохання, Є. Спекторський запропонував подати разом із старим нове, написане російською мовою. Представники Товариства заперечували, посилаючись на чинну декларацію, але, зрештою, заявили, що для них особисто формальні моменти мають другорядне значення, порівнюючи з головною метою - відкриттям українських шкіл. Крім цього, попечитель також вимагав додати до прохання докладні плани навчання в останніх та розклад занять. “Чи викладається там російська мова“, – це його особливо цікавило. І хоча він обіцяв, що 24 жовтня 1919 р. дане питання буде остаточно розв'язане, проте слова свого так і не дотримав <sup>41</sup>.

Представники Товариства порушили також питання про 2-у українську гімназію, котру, як уже зазначалося, за розпорядженням попечителя, виселяли з її помешкання, посилаючись на те, що воно потрібне для технічної школи інженера Кобелева. Вони вважали, що цей акт є відкритим виступом з боку керівництва округу проти українського навчального закладу. 2-а українська - єдина восьмикласна повна гімназія – облаштувала це помешкання на свої кошти, а вимоги округу приведуть до повної руйнації добре організованої школи. Проте, замість того щоб погодитися з переконливими аргументами українців, зокрема директора гімназії Г. Коваленка, попечитель звинуватив їх у тому, що вони не бажають іти на компроміс, не хочуть потіснитися у помешканні: це він помітив в Академії наук а тепер у 2-ій гімназії <sup>42</sup>.

Аналогічна ситуація мала місце й в інших регіонах України. Так, восени 1919 р. лубенська “Просвіта“ (на Полтавщині) організувала гімназію. Прихильник української школи М. Шемет віддав під останню власний будинок, а також подарував кілька сажнів дров для опалення. Довго довелося лубенській “Просвіті“ чекати на дозвіл про відкриття гімназії від попечителя Полтавського шкільного округу. До неї вступили приблизно 150-200 учнів. Крім того, було ще багато бажаючих. Нарешті, аж 1 листопада 1919 р. надійшов дозвіл попечителя. У гімназії вже мали розпочати навчання, але несподівано на перешкоді став начальник лубенського гарнізону Павленков. Останній заборонив розпочати його, і коли делегація від “Просвіти“ послалася на попечителя Полтавського округу та на постанови Особливої наради щодо приватних шкіл з викладанням українською мовою, Павленков заявив, що він не визнає ніяких рішень міської влади й з нею не рахується, запропонував делегації дістати дозвіл від головного начальника Київського краю, а поки що заборонив розпочинати навчання в гімназії.

Лубенська “Просвіта“ вимушена була послати свого представника до Києва, до генерала Драгомирова. Порадившись у цій справі з попечителем Київського шкільного округу проф. Є. Спекторським, він заявив представникові “Просвіти“, що справа ця йому не підпорядкована і з нею треба звертатися до головного начальника Харківського краю генерала Май-Маєвського та Полтавського шкільного округу. Представник лубенської “Просвіти“ звернувся після цього до Товариства шкільної освіти з проханням вжити всіх заходів, щоб отримати хоч би тимчасовий дозвіл на відкриття закладу, поки не прийде відповідь від генерала



---

---

Май-Маєвського на їхній телеграфній запит <sup>43</sup>.

У надзвичайно важких умовах перебували гімназії в Золотоніському повіті на Полтавщині. Так, у ньому діяло 6 українських сільських гімназій і одна реальна школа в складі 4-5 класів, а також 5 вищих початкових навчальних закладів по селах, що відкрилися після 25 жовтня 1917 р. Звичайно, викладання у них провадилося українською мовою <sup>44</sup>. Одна з цих гімназій (Вереміївська) була відкрита ще за Центральної Ради, коли вона отримала від Тимчасового російського уряду також право викладання українською мовою. Решта утворилися в період після 25 жовтня 1917 р. й набули права від Генерального Секретаріату Центральної Ради.

До речі, гімназії виникли з ініціативи самого місцевого населення, а земство згодилося надавати останнім необхідну допомогу. Гетьманська влада призначила їм по 10 000 крб. кожній на облаштування. Уряд Директорії виділяв значні кошти на їх утримання, але одержати цих грошей вже не довелося Радянська влада закрила всі кредити 1918 р., заборонила збирати плату за навчання і, крім того, обіцяючи прийняти гімназії на урядовий кошт, поставила вимогу внести всі ті гроші, які мали окремі навчальні заклади, до скарбниці на рахунок Золотоніського відділу народної освіти. Таким чином, радянські власті виснажили матеріальні засоби гімназій повіту, педагоги котрих, як і вчителі початкових шкіл, не одержали плати за червень, липень та серпень 1919 р. <sup>45</sup>.

З метою об'єднання роботи всіх просвітніх організацій у м. Полтаві було створено товариство під назвою "Українська культура". Воно мало відділи шкільної й позашкільної освіти і видавало однойменний журнал, в якому друкувалися статті переважно на педагогічні теми. Так, наприклад, відомий педагог Г. Ващенко, будучи редактором цього часопису, вмістив у ньому статтю "Завдання освіти на Україні й творча школа", де розглянув актуальні питання, пов'язані з проблемами національної школи за денікінщини <sup>46</sup>.

З допомогою товариства "Українська культура" широко розгорнула діяльність і полтавська "Просвіта". При ній було організовано ошкільні курси з відповідними програмами. Слухачами їх стали студенти Полтавського університету, який з приходом денікінців перейшов під керівництво росіян. Лекції на курсах читали професори останнього. Насправді він цілком був лише перенесений в інше місце, що правда, у значно менше приміщення <sup>47</sup>.

Головне завдання товариства "Українська культура" полягало в опікуванні останніми справами, зокрема, відкритті початкових та середніх навчальних закладах, курсів тощо. Завдяки цьому у Полтаві діяло 16 міських народних шкіл, які утримувало місцеве земство. Україномовними були всі вищі навчальні заклади, вчительські семінарії, й курси та історично-філософський факультет університету. В серпні 1919 р. у Полтаві також було створено "Фонд народної освіти", який регулярно поповнювався. Крім того, губернська вчительська громада заснувала фонд "Учительського дому", який зібрав більш як 100 000 крб. <sup>48</sup>.

Отже, в наслідок проведення значної роботи товариством "Українська культура", учительськими, громадськими й іншими організаціями



в Полтаві всі українські середні школи, які залишилися без державної допомоги, утримувалися коштом останнього. Крім того, всі вчительські середні навчальні заклади, які залишилися у повітах Полтавщини, в переважній більшості перейшли на утримання кооперативних і сільських громад<sup>49</sup>.

Водночас у Полтаві виникло Товариство національної освіти, яке взяло на себе на Лівобережжі ті ж самі завдання та функції, яке мало й Товариство шкільної освіти. Воно поширювало свою діяльність на територію Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній, брало під свою опіку наявні українські школи, добивалося для них належних прав, допомагало їм матеріально, відкривало нові заклади тощо. Однією з причин заснування зазначеного Товариства було те, що відносини Лівобережжя з Києвом і з відповідними столичними організаціями дуже ускладнювалися труднощами, пов'язаними з переїздами, поштовими зв'язками тощо.

Коли про це стало відомо місцевим полтавським властям, вони доклали всіх зусиль для того, щоб перешкодити діяльності новоутвореній організації. Зокрема останні відмовилися затвердити статут нового Товариства тільки через те, що сфера діяльності його переходила за межі їх територіальної компетенції, бо охоплювала також Харківщину й Катеринославщину. Проте фундатори Товариства не розгубилися, відрядили до Ростова спеціальну делегацію, яка добилася там затвердження його статуту. Воно провадило інтенсивну роботу, обстежуючи стан українських навчальних закладах у межах своєї територіальної компетенції через спеціальних емісарів<sup>50</sup>. Проте справа організації навчання в українських школах та необхідної матеріальної останніх підтримки часто ускладнювалася тим, що значна частина їх була цілком зруйнована. Зокрема на Чернігівщині, де пройшов більшовицький "смерч", подекуди було спалено навіть приміщення, де містилися навчальні заклади. Так, у селі Бистрику чудовий будинок школи, подарований сільській громаді Цитовичем, було розібрано, вивіску українською мовою понівечено, а вчительку замучено. Червоноармійці робили це, увесь час приказуючи: "Никакой Украины нет и быть не может." Особливо лютували які "комендант" Громов і "політком" Красовицький<sup>51</sup>. Так само було понівечено навчальні заклади в містах та селах інших губерній України. За відомостями ради Товариства шкільної освіти, по багатьох селах складалися мешканцями "присуди" за українську школу. Разом з тим вони з охотою брали на себе виділення значної частини коштів на її утримання. Щодо вищих початкових навчальних закладів, то становище їх було у кращому стані: селяни виступали рішуче проти руйнації вже відновлених шкіл, господарські видатки майже скрізь брали на себе. І тільки їх частину на утримання персонального складу доводилося покривати Товариству шкільної освіти через місцеві філії.

Середні українські навчальні заклади опинилися в ще скрутнішому становищі. У деяких місцях гімназії несподівано для населення перейшли на навчання російською мовою. Учні, батьки й громадськість надсиляли з цього приводу протести. З іншого боку, руйнація шкіл викликала



ініціативу на місцях. Товариство шкільної освіти постійно отримувало інформацію про те, що громадськість сама повсюдно організовувала допомогу навчальним закладам <sup>52</sup>.

Громадськість України докладала всіх зусиль до того, щоб змінити на краще ту ситуацію, що склалася навколо національних шкіл. Так, наприкінці вересня 1919 р. в с. Петраківці Звенигородського повіту на Київщині заходами місцевої української інтелігенції та селян було відкрито 1-й клас української гімназії. До цього закладу учні вступали після закінчення вищої початкової школи відповідно до закону від 27 квітня 1917р. На посаду директора гімназії було запрошено відомого київського педагога Г.Калі шевського. Учнів налічувалося 35 осіб. Остання існувала з плати на навчання, яка становила 2000 крб на рік. Крім цього, сільська громада ухвалила надати кошти навчальному закладу у розмірі 80 000 крб. Гімназія знаходилася в помешканні вищої початкової школи, заняття відбувалися у першу зміну <sup>53</sup>.

14 листопада 1919 р. до Товариства шкільної освіти у справі одержання інформації завітали представники “Просвіти” одного із сіл Богодухівського повіту на Харківщині. З розмов з останніми з'ясувалося, що власними зусиллями місцевих селян в їхньому селі відкрито українську гімназію, поки що у складі підготовчого, 1-го, і 2-го класів. З метою їх офіційного визнання з боку адміністрації селянами було відіслано прохання на ім'я попечителя Харківського шкільного округу <sup>54</sup>.

Водночас дуже активно діяв у зазначений період український національно-культурний рух на Кубані. В наслідок цього багато станиць за “присудами” сходів організували при вищих початкових школах паралельні класи з українською мовою викладання. Тільки за листопад 1919 р. вони були відкриті у таких станицях, як Брюховецька, Полтавська, Рогівська, Бринківська, Медведівська й ін. На чолі національно-шкільного руху стояли такі українські діячі, як Іван Наріжняк, Іван Марченко, Василь Шульга та Петро Самарський <sup>55</sup>.

Необхідно відзначити, що всією роботою Товариства шкільної освіти керувала його рада яка тоді фактично виконувала функції Міністерства освіти в окупованій ворогом території України, оскільки освітнє відомство УНР, з огляду на численні евакуації не мало змоги провадити свою роботу на всій території краю. Рада давала загальний напрямок роботі, намічала тактику організації останньої й перевіряла діяльність виконавчого органу. В зазначений період відбулося 26 її засідань, які проходили двічі на тиждень. Головою ради був А. Лещенко, обраний на загальних зборах 25 вересня 1919 р., а під час відсутності останнього його обов'язки виконували її члени – Ф.Сушицький і Я.Чепіга. Крім них до ради входили: О. Дорошкевич, М. Зеров, С. Єфремов, П. Стебницький, К. Шило та кандидати: П. Зайцев, В. Прокопович, О. Стешенкова й Приймак-Приймачевський. У зв'язку з тим що 24 листопада 1919 р. П. Стебницький відмовився від своїх обов'язків, замість нього до складу останньої було обрано П. Зайцева. Після від'їзду на тривалий час Ф.Сушицького його замінив В. Прокопович. Нарешті, постійним її членом став В. Дурдуківський, як представник українських середніх шкіл.



Крім того, Рада Товариства, маючи на меті зберегти якнайкращі стосунки з українським учительством, ухвалила запросити до свого складу представника Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки. Ним став А.Вакамінський (представники Центрального бюро були при всіх комісіях Товариства). Президію ради останнього очолював голова – А. Лещенко, скарбником став К. Шило, секретарем – Дорошкевич <sup>56</sup>.

З метою покращення роботи в жовтні 1919р. рада Товариства шкільної освіти ухвалила заснувати три спеціальні комісії: фінансово-господарську, яку очолив І. Балинський, організаційно-інструкторську – О. Пастернак, педагогічну – колишній директор учительського інституту Дога. Членами комісії було обрано відомих українських педагогів Я.Чепігу, Лебединцева і В. Дурдуківського <sup>57</sup>.

Технічний апарат ради Товариства складався з таких осіб: інструкторів, які дбали про організацію філій останнього на місцях, обстежували навчальні заклади й взагалі виконували її постанови; діловода та його помічника, бухгалтера, друкарки і кур'єра. Отже, цей порівняно невеличкий технічний апарат було створено дуже вдало, що давало йому змогу ефективно виконувати всі справи, Товариства.

Головне завдання його ради за денікінщини - об'єднання розпорошених культурних сил й організація постійного центру для матеріальної допомоги школи та ідейного керівництва, спираючись на організоване українське громадянство. План діяльності ради було схвалено у вересні 1919 р. на нараді представників таких організацій, як українські центральні кооперативні установи. Всеукраїнська учительська спілка, “просвіта“. Зокрема 25 вересня 1919 р. відбулася нарада ради Товариства шкільної освіти з представниками кооперації й українських видавництв. В результаті обміну думок з'ясувалося, що школи не можуть далі існувати без організованої фінансової допомоги якихось центральних установ <sup>58</sup>. А ще раніше, 16 вересня 1919 р., рада заслухала доповідь представника Українського фінансового комітету Литвиненка про методи матеріальної допомоги останньому. 6 жовтня 1919 р. відбулася широка нарада з участю представників кооперативів і українських видавництв, де було схвалено доповідь ради Товариства про створення власної фінансової бази <sup>59</sup>. Після того його фінансування набрало більш систематичних форм. Кооперативи ухвалили відраховувати певний відсоток з усіх своїх організацій, а урядовці та працівники багатьох установ – певний процент із своєї місячної плати на користь Товариства. Деякі видавництва (“Книгоспілка“ та ін.) накладали на вартість книжок відсотки з цією метою. Ці більш-менш постійні прибутки рада збільшувала через підписні листи, розіслані по багатьох інституціях, пожертви через газети, влаштування різних благодійних вистав, концертів тощо. Заслуговує на увагу той факт, що в усіх цих заходах для збільшення свого фонду остання дотримувалася принципу, що необхідно створити власну фінансову базу для Товариства, а не покладатися головним чином на інші установи і благодійність. Так, початком реалізації цієї позиції було видання календаря на 1920 р., а пізніше й табеля-календаря за редакцією П. Пелиха і П. Стебницького <sup>60</sup>. Він не тільки дав кошти Товариству, а й популяризував його та ідею української школи серед широких кіл населення.



Рада з перших же днів своєї діяльності останнього часу асигнувала кошти на утримання українських шкіл і тих наукових закладів, функціонування яких відіграло особливу цінну національно-культурну роль. При цьому вона додержувалася таких умов: 1) кожна школа чи науковий заклад мали максимально використовувати місцеві кошти, й фінансові джерела, щоб тільки у крайньому разі користуватися допомогою Товариства; 2) кошти асигнувалися тим установам, діяльність яких була абсолютно необхідною для розвитку української культури, головним чином шкіл <sup>61</sup>.

На основі цих принципів рада в першу чергу ухвалила рішення у новому учбовому році надати допомогу київським школам і науковим установам, які майже не одержували ніяких коштів з місць. З метою отримати певну інформацію про справжні потреби навчальних закладів та на її основі скласти хоча б приблизний бюджет Товариства і тим самим забезпечувати останні коштами й надалі рада розіслала по них анкету, в якій пропонувалося педагогічним радам дати відповідь на такі запитання: 1) Назва школи та її адреса; 2) кількість класів і яких саме?; 3) чисельність учнів на 1 жовтня 1919 р.; 4) чи забезпечено школу відповідним помешканням та на яких умовах?; 5) чи забезпечено останню паливом і за якою ціною?; 6) чи забезпечено підручниками?; 7) яка плата за навчання й наскільки можливе її підвищення у поточному році; 8) який матеріальний стан учбового закладу?; 9) чи мається повний штат учителів та з яким цензом? Крім того, висловлено було бажання мати також короткий нарис про стан школи за весь час існування, прибутковий і видатковий кошторис утримання її на 1919/20 учбовий рік, а також докладні відомості про місцеві умови подальшого існування закладу як українського в разі припинення кредитів державою. Відомості рада просила надіслати у найближчий час <sup>62</sup>.

Після одержання відповідей на цю анкету остання систематично виділяла асигнування на українські школи та у перші місяці своєї діяльності в новому складі значною мірою утримувала їх. В першу чергу це українські середні навчальні заклади, котрі, справді, опинилися у важкому стані й не сподівалися на будь-яку допомогу від денікінських властей. Разом з тим було задоволено потреби міських вищих початкових шкіл з українською мовою викладання, яким київська управа з перших же днів рішуче відмовила в утриманні.

7 жовтня 1919 р. в раді Товариства постало питання про допомогу українським початковим навчальним закладам Києва, які весь час були на утриманні міста. Справа у тому, що київське міське самоврядування за часів денікінщини в особі завідуючого відділом освіти А.Ярошевича і міського голови Бутенка не відмовлялися спочатку від утримання початкових шкіл з українською мовою викладання, надсилаючи відповідні “проекти” й “довідні записки” у Ростов та сподіваючись отримати звідти необхідні пільги для останніх. Проте 5 листопада 1919 р. міська управа за підписом

А.Ярошевича розіслала по українських початкових навчальних закладах наказ (ч. 923), згідно з яким земствам і містам “не предоставлено



право учредять и воспособлять учебные заведения с преподаванием на малорусском языке”<sup>63</sup>. Отже, на основі цього наказу відділ народної освіти повідомив раду Товариства, що “содержание вверенных вам училищ на счёт города прекращается с 27 сентября с. г. ...”. Крім того, ще до одержання цього наказу міська управа припинила плату викладачам початкових шкіл з українською мовою викладання. Проаналізувавши обставини, що склалися навколо українських нижчих початкових навчальних закладів, рада Товариства на засіданні 7 жовтня 1919 р. порушила питання про допомогу вчителю, а 8 листопада виділила асигнування для його потреб, а потім провадила це систематично аж до ґрунтовної зміни політичної ситуації в Україні. Водночас Товариство шкільної освіти надавало суттєву допомогу українським бурсам, притулком, захисткам та навіть садкам, які опинилися у жахливому становищі, оскільки білогвардійські власті або рішуче відмовляли в допомозі, або затягували справу з розв'язанням цього питання, й нещасні діти перебували буквально без шматка хліба. Так, уже на засіданні 9 жовтня 1919 р. Рада товариства ухвалила надати асигнування у 25 000 крб українським бурсам і допомогу дитячому захисткові на Шулявці; пізніше пощастило передати їх на утримання Всеросійському земському союзу, а дошкільні установи довелося звести до мінімуму. На доповідь представника Вчительської спілки було ухвалено утримувати лише 4 останні на кошти Товариства шкільної освіти<sup>64</sup>.

Рада охоче допомагала коштами та книжками всім, хто до неї звертався. Наприклад, останню одержали Рязцівська, Потаповецька і Мекелицька гімназії на Київщині, Баришпільська, Бовківецька на Полтавщині, вищі початкові школи - Будаївська, Звонківська, Сайківська (Київщина), Синопезька (Чернігівщина), Воронківська (Полтавщина), нижчий початковий навчальний заклад товариства “Просвіта” в с. Горенки Київського повіту й ін.<sup>65</sup> Всього витрачено було на утримання українських шкіл та наукових закладів у той час – 3 659 693 крб 21 коп.<sup>66</sup>

Водночас рада докладала всіх зусиль до того, щоб зробити взагалі становище школи більш тривким і по зможі забезпечити її основного працівника – учителя. Так, деякі українські навчальні заклади в Києві отримали власне приміщення за допомогою Товариства шкільної освіти. Це наприклад, вищі початкові школи № 9, 10 та 13, нижчі початкові школи - № 78, 131 і 133 й ін. Рада пильнувала, щоб у кожному районі Києва українські навчальні заклади мали своє власне приміщення і тим творили міцний культурний осередок. З цією метою підшукувалися відповідні приміщення, наприклад, на Печорську (Нікольська, 11), в центрі міста (Колегія Павла Галаґана), але ці приміщення не завжди вдавалося одержувати. Рада Товариства також допомагала школам робити ремонт, створювати бібліотеки, проводити лекції, вечори тощо.

Крім того, особливу увагу остання звертала на матеріальне становище вчителя, дуже добре розуміючи, що лише тоді можна сподіватися від нього успіхів у роботі, коли будуть забезпечені його матеріальні потреби. В результаті цього український педагог у період денікінщини був у кращому становищі, ніж учитель опікуваної властями російської школи.



Зокрема Рада товариства ухвалила свої норми оплати для педагогів нижчої початкової, вищої початкової та середньої шкіл, що дало змогу пристосувати їх до тодішніх денікінських ставок з деякими варіаціями. Шкільні працівники, згідно з нормами оплати Товариства одержували трохи менше від учителів російських шкіл. Проте становище їх було, безумовно, кращим, оскільки цей мінімум оплати українських шкіл одержував фактично на руки в той час, коли вчителі з денікінськими ставками знайомилися тільки на папері, з газет за браком готівки у Державній скарбниці.

Рада охоче допомагала також організації кооперативу педагогів “Українська школярська крамниця” як могутньої фінансової бази вчителів, зокрема й своїми асигнування спочатку в 100 000 крб., потім у 500 000 крб. Вона бажала забезпечити широкий розвиток цього надзвичайно потрібного закладу <sup>67</sup>.

Особливу увагу було звернуто і на задоволення господарських потреб українських шкіл. З цією метою 7 листопада 1919 р. було засновано при Фінансово-господарській комісії спеціальну “Паливну підкомісію” асигновано в її розпорядження 300 000 крб. Ця підкомісія через Шулявський кооператив по змозі задовольняла паливом усі українські школи і наукові заклади, які до неї зверталися, – від дитячого притулку до Українського університету й Академії наук <sup>68</sup>.

Отже, як свідчать документи, всяка допомога від держави накладала певні обов'язки з боку тих установ, які користувалися цією останнього. Так, школа в такому разі мусила цілком підлягати компетенції освітніх адміністративних органів, пристосовувати свої програми до програм державних (російських) гімназій і взагалі бути їх копією. Приватні ж навчальні заклади користувалися певною свободою у затвердженні своїх програм (ст. 8 закону 1 липня 1914 р.), в обранні педагогічного персоналу (ст. 16 того ж закону) і взагалі мали автономні права щодо власного керівництва. Для української освіти цей момент був особливо важливий, оскільки дозволяв їй мати свої педагогічні обрії, давав їй змогу прокладати нові стежки у пошуках ідеалу - національної трудової школи. “Наша школа повинна бути новою не тільки своєю мовою, вона ні в якому разі не мусить бути точним відбитком російського оригіналу. Наш обов'язок – використати відсутність у нас бюрократичних традицій, відхилити школу від тяжких примар Толстого і Кассо (колишні міністри народної освіти царської Росії – прим. авт.) і справити її відразу ж на нові стежки. Ці стежки нові, власне, тільки для Росії і це – принцип єдиної школи для загальної шкільної конструкції і трудове виховання для внутрішнього змісту школи. Тільки ці дві великі педагогічні ідеї дадуть нам школу і, таким чином, прищепити основи культури широким верствам народу. Поруч з цим, звісно, повинно йти позбавлення школи колишньої рутинності, яка нерозривно зв'язана з толстовським класицизмом, і наближення її до життя природи, до життя сучасного, близького дитині”, – писала газета “Промінь” <sup>69</sup>.

Водночас програми російських гімназій та сама конструкція їх перебували в стані анахронізму. Навіть проекти колишнього міністра Росії



Ігнат'єва, по суті компромісні, залишалися тільки на папері й школа жила ще за своїми програмами 90-х р., з пізнішими випадковими, неорганічними додатками. Наприклад, офіційні курси російської літератури закінчувалися поетом Кольцовим. Вивчення пізніших письменників цілком залежало від доброї волі педагога. І вчителі висвітлювали з власної ініціативи твори Тургенева, Гончарова, Островського, дуже рідко – Льва Толстого, а Некрасов, Чехов, Горький, Бунін – усі ці славетні письменники пізнішої доби не існували для учня російської школи взагалі. Щодо реконструкції останньої, то тут перший крок зробив Тимчасовий уряд своїм законом від 27 квітня 1917 р., утворивши гімназії в складі старших класів для дітей, що закінчили вищий початковий навчальний заклад. Цим було намічено план єдиної школи, коли діти безпосередньо переходили з нижчої до вищої. Цей тип освіти став дуже популярним в Україні (у 1918 р. там було відкрито 30 таких навчальних закладів на державні кошти). Хоча його визнавав і уряд генерала Денікіна, як це можна гадати на підставі схвалених штатів 4 липня 1919 р., але нормальний тип восьмикласної гімназії для дітей привілейованих груп населення залишався на першому плані. Отже, до єдиної школи тут було дуже далеко <sup>70</sup>.

Наведені дані свідчать про необхідність збереження приватних гімназій, навіть без державної субсидії, щоб мати змогу конкретизувати нові педагогічні ідеї. А для цього повинні були функціонувати постійні органи громадського фінансування української школи. Це та база, без якої остання не могла існувати, не могла витримати конкуренції інших навчальних закладів, які перебували в набагато кращому становищі.

Таким чином, завдяки активній діяльності Товариства шкільної освіти стан українських навчальних закладів у той період був навіть кращим порівняно з російськими. Важкий стан їх у період денікінської окупації дуже згуртував громадськість та спонукав її до жертвних вчинків на користь рідної школи.

Едуард Мельник. Українська національна школа у період денікінської навали (до історії Товариства Шкільної Освіти) (вересень-грудень 1919 р.). Стаття присвячена діяльності Товариства Шкільної Освіти у період денікінської окупації України (1919 р.).

Eduard Melnik. The Ukrainian National School in the period of Denikin's invasion (to the history of School Education Society, September - December of 1919). The article is devoted to the activity of School Education Society in the period of Denikin's occupation of Ukraine (1919).

<sup>1</sup> Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції. - К., 1920.

<sup>2</sup> Доценко О. Літопис Української революції. - Київ - Львів, 1923. - Т. II. - кн. 4.

<sup>3</sup> Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937.

<sup>4</sup> Потапова Л. Українська національна школа у період денікінської окупації.



- 
- 
- 5 Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 — 1921 рр. - К., 2002.
- 6 Мельник Е.М. Діяльність Товариства Шкільної Освіти щодо матеріальної допомоги національній школі у період денікінщини (вересень - грудень 1919 р.) // Наукові праці Кам'янець - Подільського державного педагогічного університету. - Кам'янець - Подільський, 2002. - Т. 2.
- 7 Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.).—К., 1994.—С.115.
- 8 В.О. Мечты украинцев // Голос Юга.— 1919.- 29 октября.
- 9 Склад Особливої наради // Українське Слово.— 1919 .— 11 серпня.
- 10 Доценко О. Вказ. праця. — С. 172.
- 11 Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.-К., 1999-Т. 10.- С.210.
- 12 Доценко О. Вказ. праця.- С 166.
- 13 Деникин А.И. Соч.- Т.5.- С. 142-143; К населению Малороссии // Великая Россия.- 1919.- 15(28) августа.
- 14 Процик А. Вказ. праця. — С.37.
- 15 Дорош С. Школа и учитель // Промінь.- 1919 .- 13(26) жовтня.
- 16 Попечитель Харківської шкільної округи про школу // Рідне Слово.- 1919.- 11 серпня.
- 17 Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.707, оп.86, спр.1, Арк. 652; Возстановление средней школы // Киевская жизнь. – 1919. – 4(17) сентября.
- 18 Рубльов О.С., Реєнт О.П. Вказ. праця. — С. 211.
- 19 Замах на помешканя української гімназії // Промінь.— 1919.— 24 жовтня (6 листопада).
- 20 Дубняк К. Державна гімназія // Рідне Слово.— 1919.— 22 липня.
- 21 Денікінці розганяють українські школи // Народня воля (Кам'янець-Подільський).- 1919.- 1 листопада.
- 22 Вони держать іспит // Слово.— 1919.— 26 жовтня (8 листопада).
- 23 Там само.
- 24 Потапова Л. Вказ. праця. — С.162.
- 25 Дорош С. Українська школа//Промінь.- 1919.-2-9 (15-22) грудня.
- 26 Попечитель Харківської шкільної округи про школу // Рідне Слово.- 1919.- 11 серпня.
- 27 Школьная жизнь // Голос Юга.- 1919.- 18 сентября.
- 28 В учебном округе // Киевская жизнь.- 1919.- 13(26) сентября.
- 29 Постернак С. Вказ. праця. — С.38.
- 30 Доценко О. Вказ. праця. — С. 166.
- 31 Там само. —С. 179-184.
- 32 Потапова Л. вказ. праця. — С. 163.
- 33 Там само.
- 34 Промінь.— 1919.— 29 вересня (12 жовтня).
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Сірополко С. Вказ. праця. — С. 161.3? Справоздання Ради Товариства Шкільної Освіти з дня 26-го вересня 1919 р. по 1-е січня 1920 р.- К., 1920.- С.10.
- 38 Там само.
- 39 В Товаристві Шкільної Освіти // Промінь.- 1919.- 24 жовтня (6 листопада).
- 40 Постернак С. Вказ. праця.— С.39.
- 41 В Товаристві Шкільної Освіти // Промінь,- 1919.- 24 жовтня (6 листопада).
- 42 Там само.
- 43 Гімназія Лубенської “Просвіти“ // Промінь.- 1919.- 21 листопада (4 грудня).
- 44 Становище гімназій в Золотоноському повіті // Промінь.- 1919.- 14(27) листопада; НБУВ ІР.- XI.- №3361-С.5.
- 45 Там само.
- 46 Ващенко Г. Проект системи
- 47 Там само.
- 48 Мельник Е. Вказ. праця. С. 86.
- 49 Там само.
- 50 Українське Товариство Національної Освіти // Промінь.- 1919.- 12(25) жовтня.
- 51 Шкільництво на Україні під чужою владою // Нова Рада ( Львів).- 1919.- 25 грудня.
- 52 Там само.
- 53 Нова Українська гімназія в селі Петраківці // Промінь.— 1919.— 2(15) листопада.
- 54 Нова Українська гімназія в Богодухівському повіті // Промінь.— 1919.— 2(15) листопада.

